

Тетяна Конончук,
студентка 4 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Мойсієнко,**
доктор філологічних наук, професор.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ НИКОНЧУКА

*Статтю присвячено дослідженню поліської лексики в науковій спадщині
професора Миколи Никончука.*

Дослідження та оцінка наукового доробку відомого вченого становить неабияку цінність для науки. Особливо актуальними й результативними є дослідження спадщини тих учених, які започатковували якийсь напрямок наукових студій. В українському мовознавстві до таких належить доктор філологічних наук, професор, засновник Поліської діалектологічної школи Микола Васильович Никончук.

У своєму дослідженні ми маємо намір досягнути науковий доробок ученого-діалектолога, передовсім проаналізувати його студії з вивчення поліської лексики. Об'єктом нашого дослідження є наукові статті, монографії та збірки поліської лексики професора М. Никончука.

Глибока обізнаність М.В. Никончука з говірками й реаліями Полісся, ретельне записування діалектного мовлення забезпечили формування надійного і значного за обсягом корпусу лексичного та семантичного матеріалу, який склав основу його докторської дисертації «Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении» (1982).

Якщо об'єктом перших лінгвістичних студій М.В. Никончука була фонетика середньополіських говірок, то при визначенні проблематики дисертаційних досліджень перевагу було віддано лексиці. Інші структурні рівні діалектної мови відійшли на другий план, використовувалися для пояснення формальних змін лексики, для встановлення етимології. Зокрема, в докторській дисертації «Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении» вчений вперше на базі ЛАПП (Лексичного атласу правобережного Полісся) здійснив опис фонетичних, морфологічних, словотворчих, лексичних і семантичних особливостей правобережно-поліських говірок української мови; уточнив кордони між правобережно-поліським і південно-волинським, правобережно-поліським і волинсько-поліським, правобережно-поліським і білоруським говорами; уточнив карту говорів української мови на правобережно-поліському масиві; встановив внутрішню диференціацію та групування правобережно-поліських говорів; на основі комплексу лексичних, семантичних і словотворчих ізоглос вперше виділив 18 груп говорів як складові ареали правобережно-поліського діалектного масиву; визначив місце правобережно-поліських говорів в системі східнослов'янських мов; здійснив хронологізацію зовнішніх ізоглос і спробував пояснити їх походження з урахуванням комплексу фактів різноманітних рівнів мови [6, с. 17].

Попередній розвиток південнослов'янської діалектології як ретроспективної дисципліни був обґрунтований тим, що на перший план при

дослідженні діалектів висувалося вивчення архаїчних елементів їх лексики, а дослідження спільно використаного фонду та вивчення сучасних живих змін у говорах відсувалося на другий план. Дисертація однаковою мірою спрямована на лінгвогеографічну фіксацію як архаїчної (територіально обмеженої), так і традиційної лексики. Матеріал збирався за системним принципом, щоб охопити, як це можливо, всі сторони життя поліщуків – біографічних умов їх існування, матеріальної та духовної культури [6, с. 7].

Також зібраний дослідниками лексичний матеріал, поки що залучався лише для пояснення походження слів та їх значення, і майже не використовується як аргументація у вивченні діалектного членування мови, в поясненні діалектних процесів. Історики мови й діалектології спираються в своїх висновках майже виключно на факти фонетики, рідше – граматики, залишаючи осторонь лексичні діалектні явища [6, с. 5]. Тому вчений прагнув зробити аналіз правобережно-поліського говору як на рівні фонетики й морфології, так і на лексичному та семантичному, порівнюючи їх з відповідними рівнями суміжних говорів. Разом з тим – уточнити кордони між ними. Це дозволило з максимальною повнотою зафіксувати склад і семантику номінативних одиниць, а зіставлення свідчень південнополіського та сусідніх говорів уможливило визначення ступеня здиференційованості досліджуваних діалектних систем.

Дисертація має два аспекти: ономасіологічний і семасіологічний. Відповідно до цього вона охоплює питання номінативного та сигніфікативного характеру. Наприклад, отримуючи відповіді на питання прогорами-питальника, професор М. Никончук не обмежувався лише констатуванням виявлених номенів, але й намагався відобразити зв'язки засвідчених реалій як у самому говорі, так і з іншими діалектними масивами.

Так, карта № 719 засвідчує лексичні протиставлення правобережнополіських і волинських говорів:

«Маленька циліндрична берестяна коробочка»:

*Коро|бок, коро|бочок, коро|бец, лу|бйана ко|робочка, луб, лу|бок, *кузьнька, |пушка, |наб'ірка, берас'|н'ук, бера|стовка, бере|з'анка, ка|шел', бере|с'т'ани, бере|стова ко|робочка, кам|з'ел'ка, кор|зінка, |йашчик, шка|тулка, до|шчанка : козу|бел'ка, |м'ірка, на|збирник, ко|ш'іл', ко|шовочка, |скрин'ка, ве|рен'ка,*

при спільних **ко|роб'яка, *ко|робоч'яка, |козуб, *козуб'ць, *козуб'нька, козу|бок, *берестян'яка, бере|с'т'а|на ко|робка (ко|робочка)* [6, с. 127].

Карта № 719-а демонструє розповсюдження і значення слова **кузьнька*:

ку|з'ен'ка, ку|зен'ка «маленька циліндрична берестяна коробочка», «маленька циліндрична луб'яна коробочка», «невеликий лубовий ящик з двома вушками для ягод», «козуб, сплетений з кори береста», «будь-яка маленька коробочка для ниток, голок, гудзиків» [6, с. 127-128] : у волинських говорах така лексема відсутня.

Було б ідеально, коли б враховувалися усі лексико-семантичні зв'язки. Та для цього потрібно окремо розкрити всі значення лексем *коро|бок, коро|бочок, коро|бец, лу|бйана ко|робочка, луб, лу|бок* і т. д. Але це нереально з двох

причин: обсягу матеріалу і неможливості передбачити відповіді. Оскільки під час польової роботи відкриваються нові факти, які по-новому структурують семантичне поле.

Вагомий внесок до Лексичного атласу української мови становлять опубліковані збірки тематичних груп лексики професора Миколи Никончука: «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» (1985), «Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» (1990) та «Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов» (1990).

До книги «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» увійшли матеріали тільки атомарних карт, які подані за семасіологічним принципом. Семасіологічна форма передбачає подання фактажу «від значення до слів» і доповнюється індексом слів (без тлумачення) з відзначенням сторінок, на яких ці лексеми розміщені. Наприклад:

«Ділянка з викорчуванням лісом»:

^lл'адо – Північні райони Житомирщини;

кор^l чунок, рідко кор^l ч'івйа, кор^l ч'івйе с. р. – Волинь, кор^l ч'івйе Полісся [5, с. 27].

Варто зауважити, що видання має деяку непослідовність у генетичному групуванні лексем. Це зумовлено тим, що деяким лексемам властива перехідна форма, тобто – це «етимологічно реінтерпретовані слова, які характеризуються генетичною роздвоєністю: з одного боку, вони підтримують словотвірний зв'язок з базовою основою, а з другого – виділяються в окрему етимологічну групу чи приєднуються до інших гнізд» [5, с. 4].

«Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» продовжує серію монографій М. В. Никончука, хоча деякою мірою відрізняється від попередніх праць. По-перше, за матеріалом. Якщо попередні праці подавали лексико-семантичний матеріал тільки з правобережнополіського чи середньополіського діалекту, який доповнювався фактами із сусідніх територій української та білоруської мов, то ця монографія охоплює весь відомий авторами ономазіологічний матеріал тематичної групи транспорту східнослов'янських мов. По-друге, формою словникових статей. Якщо матеріал, зафіксований авторами за межами правобережнополіського говору, номінативно відповідає заголовкові статті, то він органічно й послідовно поєднується з лексичним матеріалом, зібраним в межах цього говору. Записи зроблені в говірках південної Волині, Волинського Полісся, Берестейщини, Поділля, Наддністрянщини, Наддніпрянщини і степової України [4, с. 3]. Усі вони поміщені в словникових статтях. Ще однією особливістю є те, що ці записи не паспортизуються. А це говорить про авторський матеріал, який публікується вперше, наприклад:

«Зимова повозка на полозах»:

^lсани мн. укр. (СУМ), ^lсаны мн. центр середнього Полісся, ^lсан'і мн. Північ середнього і лівобережного Полісся, є і в південних укр. Говорах, блр. (ТСМБ), ^lсани мн. рос. (СРЯ) [4, с. 85].

Так, ця словникова стаття вміщує авторську інформацію про діалектні фонетичні варіанти \uparrow саны, \uparrow сан'і і зафіксовані в словниках східнослов'янських мов форми \uparrow сани, \uparrow сан'і.

Статті «Будівельної лексики правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов» мають ономазіологічний характер та охоплюють лексеми з багатьох структурних частин лексико-тематичної групи будівництва. Однак деякі лексеми відсутні – це найменування вітряка й водяного млина, які відображені в праці «Матеріали до лексичного атласу української мови (правобережне Полісся)»; лексика транспортного будівництва (кладок, мостів тощо), все це описане в монографії «Транспортна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов»; немає назв деяких будівельних робіт, процесів, спеціальностей; не внесені найменування будівельних інструментів, «оскільки їх використання може бути значно ширшим, ніж тільки будівництво» [2, с. 3-4].

Увага М. В. Никончука до ареалогії закономірно посилила інтерес до так званих локалізмів – явищ, які мають невеликий ареал поширення, часто відомі в 1-2 говірках. Тому він прагне узагальнити багаторічні спостереження над явищем просторової вузько локальності та дати йому відповідне визначення.

У 1989 році виходить праця професора «Ендемічна лексика Житомирщини», в якій для позначення локалізмів він використовує термін ендемізм: «Ендемічними мовними явищами вважаються лінгвами локального поширення, що не повторюються ні на якому іншому ареалі східнослов'янських мов» [3, с. 3]. Хоча П. Ю. Гриценко зазначає, що в цьому визначенні є деяка нечіткість: «локалізми визначено в широкому континуумі трьох східнослов'янських мов, а не лише українського мовного простору; іншу складність для кваліфікації становлять локальні елементи, яким є надійні відповідники у віддалених ареалах у межах українського континууму і які можуть бути рудиментами колись єдиного, а нині розірваного ареалу, або становити наслідок незалежного розвитку явища у віддалених діалектних зонах» [1, с. 30]. Однак Микола Васильович не включає їх (локальні явища, які повторюються у східнослов'янських мовах навіть на великих відстанях) до числа ендемізмів. Наприклад, в окремих говірках Житомирщини вживається слово *чере¹шок* зі значенням «держак рогача» (синоніми укр. *рога¹чильно*, подільське *ручка*, півд.-сх. *дер¹жак*, східнополіське (Сумщина) і подільське *ви¹лошник*, волинське *ожух*, білоруське *вільшник* та російське *ручка*) [3, с. 3]. І пояснює, що це єдності, які розвинулись двома протилежними шляхами:

1) спільна платформа, яка на певних ареалах забулася, а в частині діалектів залишилася;

2) спільна паралель, що на ізольованих ареалах дала однакові результати.

Микола Никончук констатує: «І хай вони мають ізольований острівний ареал, але не кваліфікувалися нами як ендемізми не тільки з настанов чистоти експерименту, але й з генетичних мотивів: очевидно, переважна більшість цих слів ще в доісторичний період були спільними для багатьох східнослов'янських племен» [3, с. 3-4]. Також автор застерігає, що «категоричність визначення

ендемічного статусу має обумовлений характер» [3, с. 4], таким чином підкреслюючи релятивний характер висновків, можливість їх уточнення на підставі інформації нових джерел, тому що наступні дослідження східнослов'янських діалектів обов'язково внесуть зміни та зменшать кількість визначених ендемізмів.

Можна з упевненістю говорити, що «ім'я Миколи Васильовича Никончука невіддільне від понять українська діалектологія, вивчення поліських діалектів» [1, с. 3]. Він посів особливе місце в науці про українську мову: його праці відчутно змінили джерельну базу слов'янської діалектології і стали основою для створення нових діалектологічних словників. П. Ю. Гриценко зазначає, що «він постійно шукав шляхів удоступнення користувачам зібраних лексико-семантичних матеріалів, своїми історико-етимологічними етюдами прагнув привернути увагу дослідників до цінних поліських мовних свідчень» [1, с. 4]. М. В. Никончук розумів, що «у контексті діахронії кожне хронотопізоване мовне явище чи окрема одиниця набувають статусу мовної пам'ятки, тому свідомо віддавав значну частину свого життя збиранню, упорядкуванню та публікації матеріалів, які в різний час записав у численних експедиціях» [1, с. 3-4]. Студії професора М. Никончука безсумнівно збагатили україністику новим фактологічним матеріалом, дали поштовх для нових лінгвогеографічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П. Ю. Осягнення слова: професор Микола Васильович Никончук / П. Ю. Гриценко // Професор Микола Васильович Никончук: Матеріали до бібліогр. вчених. – К.: Унів. в-во. ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 3-40: іл. – (Мовознавці України).
2. Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир, 1990. – 369 с.
3. Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів. – Житомир, 1989. – 272 с.
4. Никончук М. В., Никончук О. М. Транспортна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К.: Наук. думка, 1990. – 292 с.
5. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1985. – 292 с.
6. Никончук Н. В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении / Дисс. ... доктора филол. наук. – Житомир, 1980. – 379 с.